

Educació familiar i prevenció de la violència de gènere¹

Introducció

La prevenció de la violència de gènere no ha estat objecte de molt interès, ni en la pràctica ni en la investigació. Això pot ser degut a diverses raons; entre les més importants, aquelles que tenen a veure amb la necessitat de donar respostes immediates a les accions de maltractament contra la dona -que han cursat amb violència física i/o sexual-, en l'àmbit intrafamiliar i en el de les institucions. D'aquesta manera, les tipologies de maltractament en les que es poden observar lesions físiques que, en molts casos han causat la mort de la víctima, han estat les que han generat un més gran interès, tant en la resposta clínica i legal com en la investigació i en els mitjans de comunicació. Semblantment, el mateix interès que s'ha desenvolupat en els últims anys per tipus de maltractament com el *bullying* escolar, el *mobbing* laboral o fins i tot -més recentment- pel maltractament en les parelles de joves que mantenen una relació íntima, o pel maltractament a la gent gran a escala institucional-, anava acompanyat en molts casos amb un resultat de mort.

És per això que la majoria de recursos s'han dedicat a la prevenció terciària de la violència de gènere, dedicant-ne molts menys a la prevenció primària i a la prevenció secundària. El tractament de les víctimes ha estat el principal focus d'interès, tenint en compte, per altra banda, que el tractament de les dones víctimes ha presentat i presenta les necessitats més urgents.

És important dedicar esforços a la prevenció primària i secundària de la violència de gènere, ateses les característiques d'aquest tipus de violència, generada i mantinguda en la desigualtat home-dona derivada del codi patriarcal, la seva invisibilitat, la seva utilització com a mecanisme de control i càstig, la seva persistència en el temps, les seves conseqüències i els factors culturals, econòmics, legals i polítics que afavoreixen el seu manteniment (AA.VV., 2002).

Des del nostre punt de vista la prevenció de la violència de gènere s'ha de dur a terme en l'àmbit comunitari amb major èmfasi en l'educació i en una política de tolerància zero. En qualsevol cas, els factors de risc i protecció s'han de contemplar des d'una perspectiva ecològica i evolutiva; alguns homes es troben en un més gran risc per generar i repetir el cicle de violència i passar-la a la següent generació. Els homes de major risc per a la conducta violenta són aquells que han contemplat com la seva mare era maltractada pel seu pare i/o que van ser víctimes de maltractament en la infantesa. Identificar i intervenir amb aquests grups és també una tasca preventiva com ho és el desenvolupament d'accions adreçades a la població general, perquè aquesta és la cultura que sanciona el comportament a llarg termini.

La prevenció de la violència de gènere s'ha de dur a terme en l'àmbit comunitari

Les possibilitats que ofereix la prevenció primària són molt àmplies i es poden dur a terme a través de diferents institucions i programes en la comunitat. Tot i això, algunes d'elles tenen més importància que altres en les tasques preventives; tant en la disseminació del missatge preventiu com en la identificació de persones en risc i el desenvolupament de programes socioeducatius. Tot i que, per diferents raons, el sistema de salut, la policia, els recursos de protecció especialitzats adreçats a dones i nens i el sistema educatiu són dels més importants.

D'acord amb les dades de diversos estudis que han analitzat aquesta qüestió, entre el 20-30% de les dones que experimenten violència contacten amb els serveis de salut. Proporcions similars de dones van a la policia (Leader, 2002). Les possibilitats que ofereix el sistema de salut i el de serveis socials en la identificació de la violència i dels factors de risc² en la reducció de les dificultats per a la desvinculació del procés abusiu, el tractament de les conseqüències físiques i psíquiques i la prevenció de la repetició de l'abús, són de les més importants per capacitar i protegir la dona i els seus fills del maltractament en el futur (Orte, 2006).

Segons les dades sobre transmissió intergeneracional del maltractament i les característiques i conseqüències pròpies del fenomen de maltractament de gènere, els esforços de la prevenció s'han d'adreçar també a l'educació de les generacions futures. Això es pot dur a terme a través de:

- programes universals i indicats adreçats a les famílies, en programes multicomponent que incloguin també els seus fills i filles (Orte *et al.* 2003-2006; Orte *et al.* 2007);
- mitjançant la posada en marxa d'accions i programes de prevenció de la violència en les parelles de joves que tenen una relació íntima (Orte, 2005) i
- la prevenció del maltractament i intimidació entre iguals en la infantesa i en l'adolescència (Orte *et al.* 1997-2000). Qüestions de les que ens ocuparem més endavant.

L'extensió de la violència de gènere: algunes dades

L'extensió de la violència contra la dona revela la important necessitat de dedicar esforços en la seva prevenció. La violència de gènere és un seriós problema, fins i tot més comú del que es creia prèviament. Un informe de la Johns Hopkins School of Public Health de 1999 publicat el 2002, calculà que un terç de les dones del món havien estat víctimes de violència de gènere. Aquesta violència és la principal causa de dany a les dones entre 15-44 anys. Entre altres, l'abús s'ha relacionat amb problemes gastrointestinals, síndrome de dolor crònic, problemes en l'embaràs i abús de drogues.

D'acord amb les dades de l'informe sobre la violència domèstica en les llars europees adoptat per l'Assemblea Parlamentària del Consell d'Europa (APCE) el 27-09-02, la prevalença de dones sotmeses a violència física per les seves parelles en algun moment de les seves vides és del 10 al 69% a escala mundial, i del 18 al 58% en països europeus. I aquesta constitueix la principal causa de mort o invalidesa en el grup de dones d'entre 16 i 44 anys d'edat.

A Espanya, segons les dades de l'enquesta de l'Instituto de la Mujer 2002 (Alberdi y Matas, 2002), sobre una mostra de 20.552 dones més grans de 18 anys, la violència de gènere és un fenomen que afecta més del 12% de la població femenina major d'edat. El 12,4% d'aquestes es troben en *situació objectiva* de violència en l'entorn familiar (segons els criteris de maltractament utilitzats a través d'indicadors objectius). Aquestes dades, projectats a la població espanyola signifiquen que 2.090.767 dones es trobarien en situació objectiva de violència familiar (segons el que l'enquesta presenta com a *tècnicament* maltractades).

Uns altres treballs recents (Fontanil *et al.* 2005), mitjançant enquesta telefònica indiquen que l'abús emocional és un dels més freqüents. Segons els seus resultats, el 20,2% de la població femenina ha sofert maltractament a mans de la seva parella i el 6,2% de les dones ha sofert maltractament durant l'últim any (més de 20.000 dones majors d'edat de la població asturiana). D'elles, el 5,5% conviuen amb la persona agressora i el 0,7% eren promesos. D'acord amb les autores i pel que fa als tipus d'agressions rebudes -en relació amb altres estudis epidemiològics, fonamentalment canadencs i nord-americans-, en la població asturiana, assenyalar que hi hagué més atacs envers la integritat física, menys contra la integritat sexual i més maltractament emocional.

A més, i com recull la següent taula, el nivell de denúncies de violència en l'àmbit de la parella és molt elevat.

Denúncies per maltractaments produïts per la parella o exparella segons tipus d'infracció penal

	2003	2004	2005	2006	2007*
Total	58.951	67.047	70.838	72.971	28.104
Dones	50.090	57.529	59.758	62.170	24.694
Delictes	15.464	40.518	49.237	53.553	21.577
Faltes	34.626	17.009	10.521	8.617	3.117
% denúncies presentades per dones	84.9	85.8	84.3	85.1	87.8
Homes	8.861	9.518	11.080	10.801	3.410
Delictes	1.232	3.527	4.518	4.325	1.323
Faltes	7.629	5.991	6.562	6.476	2.087

Font: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales (Instituto de la Mujer, 2007)

*Acumulat fins al maig

Per altra banda, el maltractament de gènere són les conductes de maltractament per si mateix i a més un grup d'actituds i conductes de *drets* i control apreses culturalment, que produeixen una relació d'*atrapada* entre l'agressor i la víctima: el poder per un costat i la por i la submissió per un altre. Fins i tot en absència de maltractament i abús físic, les conductes de control són extremadament nocives per a les dones. De fet, la situació de salut de les dones que han estat emocionalment abusades és molt pitjor que la d'aquelles que no han sofert aquest abús (Candib, 2000).

En aquesta mateixa línia i d'acord amb els resultats de l'estudi de Follingstad *et al.* (1990), amb 234 dones maltractades; moltes dones en relacions físicament abusives, expressen que l'abús emocional debilita de manera més important la relació que l'abús físic. El 72% de dones en aquest estudi va indicar que, haver estat ridiculitzades per la seva parella és el que més els havia afectat, seguit per les amenaces d'abús, la gelosia i la restricció (aïllament). L'impacte negatiu d'aquests comportaments augmentava amb la freqüència d'abús emocional.

L'abús verbal repetit, com ara acusar, ridiculitzar, insultar, cridar, humiliar, té efectes negatius al llarg termini en l'autoestima de les dones i contribueix a desenvolupar sentiments d'inutilitat, desvalorització i autoculpabilització. Treballs similars³ refereixen que l'abús emocional les ha afectat tant o més que la violència física, i informen que consideren aquest abús com el responsable dels seus problemes amb la salut, l'autoestima, la depressió i l'ansietat. La presència d'abús emocional, en concret d'abús verbal, és el més gran factor de risc i predictor de la violència física.

Amençar amb matar o fer mal físicament a la parella, fills i altres membres de la família o mascotes, estableix un poder dominant i coercitiu per part de l'abusador. La parella femenina sent un terror extrem, vulnerabilitat i manca de poder en la relació. Aquest tipus d'abús emocional pot fer que una dona abusada se senti desatesa i aïllada. L'abús emocional pot tenir serioses conseqüències físiques i psicològiques per a les dones incloent depressió severa, ansietat, mal de cap persistent, problemes d'esquena i d'extremitats i problemes d'estómac (Follingstad *et al.* 1990) i és també més probable l'abús d'alcohol com a mecanisme d'alleujament (Ratner, 1993). D'acord amb això, cal parar esment a les actituds i als comportaments de control de les dones per part dels homes. És important treballar en els aspectes indicats i posar-nos d'acord en com educar en la infància i en la joventut per eradicar aquestes actituds i comportaments generadors de maltractament.

Seguint Pérez (2004), tot i que totes les dones són susceptibles de sofrir violència intrafamiliar, quedar embarassades o tenir fills petits es considera un factor d'especial risc. Segons les dades d'un estudi realitzat sobre la violència de gènere en dones embarassades, la prevalença de maltractament en la dona embarassada és entre 3,9 a 8,3% més gran que en les dones no embarassades (Mayer i Liebschutz, 1998). Pel que fa a això, moltes dones relaten que el començament de la violència va coincidir amb un embaràs, o bé que hi hagué un augment de la freqüència i intensitat de la violència mentre estaven

embarassades. En aquesta mateixa línia, altres treballs (Hillard, 1985) indiquen que l'embaràs és un període de risc en el que el focus del maltractament canvia de les extremitats, cap o pits a l'abdomen, esmentant una prevalença de maltractament en la població embarassada de 3,9 a 20,4%.

S'han recollit variacions en els percentatges de violència maternal en funció de diversos aspectes, entre altres, l'estatus socioeconòmic, el nivell educatiu, l'edat de la mare o les cures prenatales; i s'observen des d'una prevalença del 15% en dones embarassades ateses en clíniques privades, fins al 28% en dones de baix nivell econòmic (Bullock i McFarlane, 1989). Treballs més recents com el de Shumway *et al.* (1999), amb metodologia d'entrevista a una mostra de 567 dones embarassades (mitjana d'edat gestacional de 14 setmanes) de baix nivell econòmic, refereixen que només el 34% del total no va patir abús verbal o violència física del seu company durant l'embaràs. Del 66% restant que sí que la va sofrir, el 36% va ser abús verbal, el 16% violència física i el 14% actes severes de violència més de 4 vegades durant els 6 mesos previs a l'entrevista.

Conseqüències en la infància de la violència de gènere a la llar

En l'última dècada s'ha començat a investigar els nens que són víctimes directes i indirectes de la violència familiar. Cada cop hi ha un més gran acord en la relació entre violència domèstica i abús infantil. Es considera que la violència familiar sigui interparental o de gènere és un problema de més gran magnitud, que pot impactar de manera significativa a curt i llarg termini en el desenvolupament dels nens que hi són exposats a la seva llar (Jennifer *et al.* 2003). Pel que fa a aquesta qüestió, alguns treballs indiquen que a l'entorn d'un 60% dels nens que viuen amb mares agredides també són o seran directament abusats per l'agressor de les seves mares (Bullock i Shorstein, 1998). En casos més extrems i com assenyala O'Hara (1994), un nombre important de nens que han mort a mans dels seus pares, han estat assassinats com a resultat directe dels desigs de l'home de castigar les seves mares. Aquest és el cas de nens que han estat assassinats després d'una separació traumàtica o durant una visita regular del pare.

Cada cop hi ha un més gran acord en la relació entre violència domèstica i abús infantil

Pel que fa a les dades sobre violència indirecta, és difícil estimar de manera precisa el nombre de nens exposats a la violència de gènere a la llar. La majoria de la investigació i de la pràctica s'ha centrat de forma més important en la incidència de la violència contra la dona, amb menys atenció als nens que hi són exposats. De forma similar, també ha estat així en els sistemes de protecció de menors i de família. Amb tot, en la dècada dels 90 es publiquen diversos treballs als Estats Units, Canadà, Regne Unit i Austràlia que consideren que l'extensió de la transmissió intergeneracional de la violència atribuïble a l'exposició a la violència de gènere a la llar se situa entre el 30-37% (Tomison i Poole, 2000). Segons les dades dels primers estudis de Fantuzzo *et al.* (1997),

-a partir de la base de dades de violència domèstica als EUA-, les famílies que havien patit violència domèstica era dues vegades més probable que tinguessin fills i filles de cinc o menys anys d'edat vivint a la llar familiar que en llars comparables de la població general. Com a mitjana, aquests nens i nenes havien estat presents com a testimonis en el 48% de casos de violència domèstica i en 21% de casos en els que hi havia hagut múltiples incidents de violència domèstica. A més, els menors de 5 anys, comparats amb els més grans, era més probable que es trobessin exposats a múltiples incidents de violència domèstica i a abús de drogues en un període de 6 mesos. Uns altres factors de risc a les llars en les que es produïa violència domèstica van ser la pobresa, les llars monoparentals i el menor nivell educatiu dels pares. D'acord amb aquestes dades, com més gran és la dependència dels pares i/o curadors, més gran és la probabilitat d'exposició a la violència i a altres factors de risc addicionals (Orthner *et al.* 2004).

Com assenyalen Kovacs i Tomison (2003, 539), ser testimoni d'un episodi de violència de gènere, pot acompanyar una àmplia gamma d'experiències en els nens que van més enllà de veure i escoltar violència. Per exemple, ser colpejat o amenaçat mentre es troba en braços de la mare, ser utilitzat com a hostatge o com a mitjà d'assegurar el retorn de la mare a la llar; ser utilitzat com a arma física; ser forçat a veure o participar en l'agressió; ser interrogat o implicat en espionar la mare; i els intents de trencar els vincles amb la mare. Com matisen els autors, els termes "ser exposat a la violència domèstica" o "viure amb violència domèstica" podrien ser més adequats.

Un treball recent al nostre país (*Save the Children*, 2006), indica la importància de promoure estudis en aquesta direcció, aprofundint en les seqüeles (Wolf i Foshee, 2003; Baldry, 2003; Gibb *et al.* 2004; Hilker *et al.* 2005), de la violència en els nens. En el seu estudi van recollir les dades a partir d'entrevistes a professionals del sistema de protecció a la dona i també a dones víctimes de violència de gènere-, i van ser les següents:

- Problemes de socialització, aïllament, inseguretat, agressivitat
- Problemes d'integració a l'escola, problemes de concentració, dèficit atencional i disminució del rendiment escolar.
- Síntomes d'estrès posttraumàtic com insomni, malsons, fòbies, ansietat, trastorns dissociatius.
- Conductes regressives: enuresi, encopresi
- Síntomes depressius: plor, tristesa, aïllament
- Alteracions del desenvolupament afectiu, dificultat d'expressió i de maneig emocional.
- Parentalització
- En alguns casos, la mort.

Estudis internacionals amb mostres àmplies, com el dut a terme per l'*Australian Institute of Criminology* (2001) amb una mostra de 5.000 persones d'edats compreses entre 12-20 anys, indiquen que els impactes més immediats en el cas dels fills i filles víctimes de violència de gènere, inclouen problemes emocionals i de conducta, pèrdua de cursos escolars, problemes acadèmics

i d'ajustatge general, estrès, competència social deficitària, *bullying* i crueltat amb els animals, abandó de la llar i problemes en les relacions⁴. En aquest estudi es considera que ser exposat a la violència de gènere a la llar és un dels predictors més importants d'accions de violència de gènere en les relacions íntimes en l'adolescència, en el futur.

Des d'una perspectiva ecològica (Bronfenbrenner, 1987), la comprensió de l'impacte de la violència s'ha d'entendre no solament en termes de les relacions diàdiques pares-fills, sinó en un context més ampli de relacions, mitjans i recursos en els que aquesta es produeix. Aquesta perspectiva ecològica pot solapar-se amb els factors de risc que augmentarien la possibilitat que es produïssin maltractes i dels factors de protecció que podrien contribuir a la disminució d'aquesta probabilitat; la perspectiva evolutiva contribueix en la comprensió del seu impacte en la infància i en l'adolescència.

D'aquesta manera, els pares que són el principal suport dels seus fills i filles en la seva protecció, cura, desenvolupament i educació, poden no trobar-se emocionalment disponibles per exercir aquestes funcions, quan ells mateixos són exposats o són víctimes de violència. L'impacte d'això en diferents moments del seu desenvolupament evolutiu va relacionat, tant amb les reaccions en el moment que es produeix el maltractament, com amb els suports que aquests necessiten en el seu ambient per ajudar-los a afrontar l'exposició a la violència i les conseqüències a curt i llarg termini.

Així doncs, el context de la violència domèstica per als nens també és aversiu perquè va més enllà de l'exposició a la violència. Les teories de l'aprenentatge poden contribuir en la comprensió de la transmissió intergeneracional del maltractament. Els nens també aprenen mitjançant el que observen. De ser exposats a la violència els nens aprenen que:

- la violència és una manera apropiada de resoldre conflictes
- forma part de la relació familiar
- el maltractador moltes vegades no és penalitzat
- la violència és una forma de controlar els altres (Osofsky, 2003).

D'acord amb això, és important que les intervencions preventives adreçades a la infància i a la joventut exposada a la violència a la llar, es porten a terme de forma precoç com a forma de protegir-los de majors riscos.

En la prevenció de les conseqüències de viure en llars en les que es produeix maltractament de gènere, incloent la repetició d'aquests comportaments en el futur, no solament és important tenir en compte els nens i nenes que hi són o hi han estat exposats en la seva infància. També és important conèixer les conseqüències de la co-ocurrència de situacions de violència de gènere i maltractament infantil.

D'acord amb Osofsky (2003) en el treball ja esmentat, en algunes llars en les que es produeix violència de gènere en la parella també es produeix maltractament i abús infantil. Algunes dades d'estudis sobre aquesta qüestió

El context de la violència domèstica per als nens també és aversiu perquè va més enllà de l'exposició a la violència

consideren que és 15 vegades més probable que en la mitjana nacional. Una revisió de 35 estudis publicats sobre la co-ocurrència de maltractament va concloure que, la majoria de les investigacions citen un alt nivell de solapament entre els dos tipus de maltractament que oscil·la entre el 30-60% en la majoria d'estudis (Edleson, 1999). Tot i que en la majoria d'estudis la persona que maltracta és fonamentalment l'home, el maltractament de gènere a la dona a la llar augmenta el risc d'aquesta de cometre abús en els seus fills i filles (Straus i Gelles, 1990).

Els efectes de viure en un entorn violent i, a més, ser objecte directe i indirecte de maltractament i abús és sens dubte una situació que mereix una atenció urgent. Des de la perspectiva dels factors de risc i protecció, és evident que existiria un desequilibri molt important en aquests últims, en allò que es refereix a les possibilitats d'aquestes famílies de proporcionar seguretat i protecció als nens, per una part, i a disminuir les conseqüències del maltractament, per una altra; a més, poden ser presents uns altres factors de risc com problemes de salut mental, consum de drogues, divorci, criminalitat, pobresa i disfunció familiar general.

És important que en la intervenció amb aquestes famílies s'utilitzin models de referència positius basats en la resiliència

D'acord amb el que s'ha dit abans, és important que en la intervenció amb aquestes famílies s'utilitzin models de referència positius basats en la resiliència. El suport alternatiu individual, familiar i comunitari pot contribuir a mediar en l'impacte de les conseqüències d'aquesta situació. El model ecològic de sistemes per a la prevenció i la intervenció suggereix utilitzar els recursos i el recolzament de diferents institucions i grups en la societat que puguin tenir influència i impacte en els nens i en les famílies, per obtenir un impacte positiu a llarg termini en els nens exposats a la violència. Això inclou l'escola, la policia, el sistema de salut i els grups comunitaris.

En qualsevol cas és evident que patir violència directa i indirecta per part de les persones encarregades de la socialització primària, en un context i un moment evolutiu en el que es va construint la identitat i es va produint l'aprenentatge d'actituds, valors i comportaments, és una situació que pot arribar a resultats i conseqüències impredecibles per als nens.

Algunes de les conseqüències poden ser la repetició de models de relació violents en el context de la socialització secundària; primer en les primeres relacions que s'estableixen d'amistat i/o companyonia amb els iguals en general; més tard en les relacions íntimes de parella. Pel que fa a aquesta qüestió, la literatura recull dades sobre el desenvolupament de comportaments d'abús de poder en nens que han sofert aquest tipus de violència.

L'aprenentatge de la violència: *bullying* i *dating*

Des de les investigacions fetes en els anys 60 fins a l'actualitat, sabem que el *bullying* és un fenomen comú a tot tipus d'escoles i diferents països. Tot i que els resultats varien d'un estudi a un altre, ens movem en uns percentatges similars, tenint en compte variables com l'edat i la freqüència del fet violent. Així, per exemple, en els estudis d'Orte *et al.* (1999, 2000), amb una mostra de 3.000 alumnes de les Balears de 10-16 anys i una mostra de 306 alumnes d'un centre de Palma, de 3-16 anys, els percentatges van oscil·lar, respectivament, entre un 4,5-2,5% de víctimes i un 2,4-4,6% d'agressors amb una freqüència de *bullying* diari. Analitzant les diferències de gènere, i d'acord amb diferents estudis sobre aquesta qüestió de Boulton i Underwood 1992; Olweus, 1991; Defensor del Poble, 1999; (a Orte *et al.*, 2002), la freqüència d'agressió és superior en els nois (a l'entorn del 65%) que en les noies (a l'entorn del 15%) i el tipus d'agressió és també diferent: oberta en el cas dels homes i relacional en el cas de les dones.

Segons Baldry (2003), l'exposició a la violència interparental és associada amb el *bullying* i victimització a l'escola. Les llars violentes contribueixen com a factors de risc en la conducta antisocial dels seus membres. Pel que fa a això, el *bullying*, s'ha associat a la violència en el context familiar (Farrington, 1993). Un estudi recent, el Canadian National Longitudinal Survey of Children and Youth (a Baldry, 2003) refereix una forta associació entre el desajust i l'exposició a la violència domèstica. Els nens i les nenes que havien estat testimonis de violència de gènere a la llar, era tres vegades més probable que estiguessin implicats en *bullying* a l'escola, comparant-ho amb els qui no van ser testimonis de violència.

La informació sobre la incidència i la prevalença de la violència en les parelles de joves va guanyar atenció des que els primers treballs de Makepeace (1981) informessin de percentatges comparables entre la violència marital i la violència en les parelles de joves. Diferents estudis Simon i Golden, 1996; O'Keefe, 1997; Cano i altres, 1998 (a Orte, 2005) senyalen uns percentatges que oscil·len entre el 9 i el 57% dels adolescents que han experimentat alguna forma de violència física dins d'una relació de parella. Diversos treballs sobre aquesta qüestió consideren que, almenys, un acte de violència es produeix entre el 12 i el 20% de les relacions de parella en els joves. Alguns estudis fins i tot es refereixen a un 50-60% d'adolescents o adults joves com a perpetradors o víctimes d'alguna forma de violència en les relacions de parella (Lichter i McCloskey, 2004).

Al nostre país, un estudi recent indica que el maltractament de gènere entre els joves afecta un 10% d'aquest col·lectiu entre 16-18 anys, que s'inicia en el prometatge i augmenta a mesura que el compromís és més gran (Montero, 2001). A més, i segons l'informe sobre violència de gènere en les dones joves realitzat per la Comissió per a la investigació de maltractaments a dones en 2005, les dades de denúncies estableixen que la corba és ascendent. El 40% de les denúncies són de dones menors de 30 anys. També és important tenir

en compte la persistència de la violència des dels primers moments de la relació fins al matrimoni en aproximadament el 50% d'aquestes parelles (Further i altres autors 1989, a Cano i altres 1998). Segons que il·lustren les dades procedents de les variables que apareixen relacionades amb el maltractament a la dona, i les dades procedents de denúncies, fa falta indicar que aquest presenta una durada mitjana superior als deu anys en més de la meitat dels casos, i el primer episodi de maltractament es produeix durant la relació de festejar (22%) i el primer any de matrimoni (50%) (Echeburúa i Corral, 1998).

Viure en un entorn de violència en la parella és un factor de risc per a la violència de gènere que ha rebut una especial atenció en la literatura. D'acord amb alguns treballs, la violència en el context de la família és un dels predictors més consistents en les relacions de violència entre els adults; tot i que, en el cas dels resultats que es basen en mostres d'adolescents siguin en alguns casos contradictoris (Lichter i McCloskey, 2004). El desenvolupament de rols tradicionals de gènere i l'acceptació de la violència es troba sovint arrelada a la llar. Pel que fa això, els resultats del treball de Reitzel-Jaffee i Wolfe (2001), informen d'una associació entre la violència en la família d'origen, les creences negatives sobre els rols de gènere, l'acceptabilitat de la violència i la violència de gènere en les relacions íntimes en l'adolescència o *dating* entre estudiants universitaris nois.

La precocitat i persistència de les actituds violentes, tant en allò que es refereix al maltractament entre iguals i al maltractament entre parelles de joves que en molts casos poden haver estat modelats a la llar, requereix d'esforços de prevenció precoç. Es tracta de poder parar el desenvolupament d'actituds que recolzen la violència en les relacions íntimes entre adolescents, especialment entre aquells joves que han estat exposats a la violència de gènere a la llar durant la seva infància. El context educatiu és, dins d'una política global de treball, el context òptim des del que es pot influir sobre els mites i els estereotips culturals que serveixen de fonament a la violència. Afavoreix l'oportunitat d'aprendre mètodes no violents per resoldre conflictes interpersonals. Segons allò comentat sobre la transmissió generacional del maltractament, els programes educatius que s'adrecen a la prevenció de la violència en general, també s'han de contemplar de manera àmplia les actituds de dominància masculina i acceptació de la violència.

Programes d'intervenció socioeducativa i educació familiar

D'acord amb la revisió duta a terme en anteriors apartats pel que fa a les conseqüències de la violència de gènere en el context de la llar, que afecta de manera molt important a la dona, al conjunt de la vida domèstica i familiar i de forma molt important a la infància. És evident que la prevenció de la violència a la llar en la família, requereix de polítiques, accions i programes de molt diversa naturalesa tant en prevenció primària com a secundària, amb

L'objectiu de promoure pràctiques parentals eficaces i foment del benestar i la resiliència en els fills i les filles, la família i la comunitat. Amb tot, no és tasca fàcil incidir sobre les actituds i valors culturals gestats durant anys sobre el valor de la violència com a forma de resoldre conflictes i com a forma de mantenir el control i l'autoritat, històricament legitimat per als homes. Dur a terme aquesta tasca suposa un treball laboriós, llarg i sostingut que no es pot limitar a accions enfocades a penalitzar els homes que han exercit violència contra les dones, o a ajudar-los a detenir els seus comportaments. Es requereix d'estratègies articulades i transversals que han d'incloure accions sociopolítiques generals, i altres en els dispositius educatius i sanitaris amb les persones afectades concretes, que han de ser incloses en un programa general, que prioritzi la protecció de les dones víctimes i la dels seus fills i filles.

Educar i/o reeducar a la família requereix accions diverses que tenen a veure amb individus, amb grups, amb institucions, amb polítiques i amb recursos orientats a acabar amb la violència de gènere i que sens dubte repercutiran sobre la dona, la família i els seus descendents i sobre les institucions socials en el seu conjunt. A Espanya, la consciència social de la gravetat del tema de la violència de gènere, la legislació⁵ i l'actual preocupació i insistència en què el poder judicial compleixi amb la seva tasca de defensar les víctimes i castigar els agressors, fan pensar que és un bon moment per treballar seriosament en el desenvolupament d'accions destinades explícitament a prevenir la violència masculina, reeducar els homes que l'exerceixen. Per això cal treballar en diversos camps. Tres d'ells, l'educatiu, el de serveis socials i el de salut són especialment aptes per desenvolupar intervencions socioeducatives, tant amb població universal com amb població seleccionada o grups de risc. D'acord amb això i amb l'objectiu que ens ocupa en aquest document, hem centrat el nostre interès en els programes universals i indicats dirigits a prevenir la transmissió generacional del maltractament i a pal·liar-ne les conseqüències quan aquest ja s'ha produït.

Des de la perspectiva de la prevenció primària, es requereix d'accions educatives específiques de gènere adreçades a la infància i a la joventut, destinades a ensenyar i/o modificar actituds i comportaments de risc de maltractament i a ensenyar i implementar habilitats de solució de conflictes. Des de la perspectiva de la prevenció secundària, dos dels temes que emergeixen amb una més gran necessitat són, per una banda, el desenvolupament i aplicació de mètodes explícits per detectar les famílies en risc de violència domèstica i el desenvolupament de programes per als adults (majoritàriament homes) que es troben en situació d'alt risc de maltractament a la parella i aquells (majoritàriament dones) que es troben en risc de ser maltractades. Per altra banda, i vinculat al que s'ha dit abans, l'atenció i intervenció amb la família, a la infància i a l'adolescència en les situacions de maltractament de gènere a la llar, tant si aquest els afecta de forma directa com indirecta.

Hem centrat el nostre interès en els programes universals i indicats dirigits a prevenir la transmissió generacional del maltractament

La detecció de la violència requereix alguns passos previs com el disseny i aplicació d'un currículum formatiu de gènere adreçat als professionals de primera línia en l'àmbit dels serveis de salut socials i educatius. Com assenyala Candib (2000), una de les principals barreres a l'aplicació del *screening* sistemàtic i universal en la detecció de la violència de gènere en l'àmbit de la salut, és, a més de la disponibilitat de temps, les habilitats, el confort i els recursos dels professionals.

Per la seva banda, l'atenció a la família i a la infància en una situació de maltractament de gènere i/o infantil, el desenvolupament de programes socioeducatius, requereix també d'alguns passos previs com el treball conjunt entre els operadors que treballen en l'àmbit dels serveis de protecció a la dona i en el dels serveis de protecció al menor. Té importància i interès des de la perspectiva de la resiliència familiar (Walsh, 2002) i també des de l'experiència acumulada en protecció de menors. Tenint en compte que, en el nostre país encara són escasses les aportacions a aquest nivell, els temes clau que caldria abordar des d'aquesta perspectiva són l'ensenyament d'habilitats de seguretat personal i el suport terapèutic per abordar les necessitats emocionals, comportamentals i cognitives d'aquest col·lectiu.

En allò que es refereix a la prevenció de la violència de gènere en la població general, animar com a part de la formació i l'educació bàsica, els comportaments igualitaris i respectuosos, així com l'aprenentatge de formes alternatives a la violència per a la resolució de problemes i conflictes entre homes i dones, i formar els professionals en això. Per tant, i de forma prèvia, és important proporcionar la necessària formació específica i crítica, des de la perspectiva de gènere i pacífica a professionals de les àrees de serveis socials, sanitaris, educatius, judicials i de seguretat per tal que puguin formar en la igualtat i el respecte i detectar homes violents, o eventualment treballar amb ells.

Tal com s'ha comentat, les conseqüències de la violència de gènere a la llar directa i indirecta pel que fa als fills i filles, requereix d'accions específiques adreçades al col·lectiu afectat, amb la finalitat de fomentar la resiliència en situacions d'alt risc i posar en marxa accions per evitar la transmissió del maltractament. Tot i que es tracta de programes en els seus inicis al nostre país, i de desenvolupament molt recent i en procés, en altres països, és possible aportar informació sobre les seves característiques més importants, a partir d'alguns treballs de revisió d'aquests (Kovacs i Tomison, 2003).

Programes per a menors, exposats a la violència de gènere a la llar

Seguretat personal: D'acord amb els treballs de revisió esmentats, els programes orientats a fomentar la seguretat personal pretenen, com a objectiu, ensenyar els nens i nenes en edat escolar a identificar i protegir-se de l'abús sexual, i del maltractament. Aquests programes possibiliten un context més segur per confessar l'abús, fomenten la prevenció de la recurrència d'abús i milloren l'habilitat dels pares per protegir els seus fills. Solen aplicar-se en el context escolar o en el context dels centres integrals de recuperació i cases d'acolliment. En el cas d'aquests últims, els programes contempen ajudar-los a desenvolupar un pla de seguretat personal per afavorir l'afrontament de l'experiència de viure en una situació de violència a la llar. També s'inclouen activitats per treballar l'autoestima.

Support terapèutic. Dissenyats per donar resposta als problemes i a les necessitats derivades de l'exposició a la violència de gènere a la llar, en aquests programes es treballa amb nens i amb nenes a partir de 8 anys. Es pretén així mateix treballar la ruptura del cicle de la violència entre generacions i proporcionar un clima i context de seguretat on poder expressar i treballar els sentiments negatius que els ha produït aquesta situació.

Resolució de conflictes i gestió de la ira. L'ensenyament de la gestió de la ira i l'aprenentatge d'habilitats de resolució de conflictes és l'objectiu d'aquest tipus de programes. Ensenyar formes alternatives de relació i de solució de conflictes, amb la finalitat de reduir el risc de transmissió intergeneracional de la violència

Educar els adults en l'impacte de l'exposició a la violència de gènere a la llar. Els programes adreçats a adults en situació de risc o ofensors, inclouen continguts sobre el desenvolupament evolutiu infantil i les conseqüències sobre aquest de viure en una llar en la que es produeix violència de gènere. En aquests programes també es treballa amb els fills i les filles les experiències i sentiments de viure en aquesta situació de violència. Aquest tipus de continguts també es poden treballar a escala comunitària.

Prevenició global de la violència. Històricament hi ha hagut una fragmentació del treball professional, les polítiques i les pràctiques en el camp de la violència familiar, la violència de gènere i la protecció infantil. Això podria en part explicar, tant el solapament de l'acció professional en alguns casos, com l'oblit dels dos sistemes de protecció, fins fa poc temps, de les necessitats dels nens exposats a la violència. Pel que fa a això, Tomison (2000) suggereix que un enfocament global per tractar la violència de gènere i l'abús infantil és un pas necessari per assolir una prevenció eficaç de la violència familiar en la seva totalitat. D'acord amb el que s'ha dit abans, és important elaborar programes preventius generats i tutelats pels serveis de protecció a la dona i per els serveis de protecció infantil, com a forma de beneficiar-se del treball expert dels dos serveis i millorar els programes adreçats a les necessitats d'aquests col·lectius.

Programes per millorar la convivència, prevenir la violència entre iguals, i prevenir la violència en les parelles de joves

Tot i que el context educatiu no és l'únic lloc en el que és possible dur a terme accions i programes de prevenció de la violència adreçades a la família, la infància i l'adolescència, és evident que aquest ofereix l'oportunitat de prevenir el desenvolupament de conductes violentes en les relacions entre l'alumnat en general i en les relacions íntimes en particular, mitjançant el desenvolupament d'accions i programes amb aquest objectiu. De totes maneres en l'entorn escolar trobem unes condicions excel·lents per dur a terme programes en els que s'ensenyen actituds i comportaments de relació adequats per a tot l'alumnat; així com també programes que permetin incorporar informació segura i estratègies de relació i suport per generar actituds, valors, comportaments prosocials i habilitats de relació, en un context segur d'aprenentatge

D'acord amb això, és important que les escoles posin en marxa programes adreçats a la prevenció dels comportaments de maltractament i intimidació entre iguals, i als comportaments de maltractament de gènere. Tot i que els dos tipus de programes tenen algunes particularitats que s'han de tenir en compte, sens dubte és important dissenyar programes l'objectiu dels quals sigui prevenir les dues problemàtiques. Aquest tipus de programes hauria de contemplar com a elements bàsics:

- Ensenyar i transmetre uns valors prosocials bàsics relacionats amb la resolució i prevenció del maltractament entre iguals: la pau, la tolerància, les relacions igualitàries, la cooperació, la solidaritat, la justícia...
- Crear un clima positiu de centre i d'aula on l'alumnat d'infantil, primària i secundària pugui dur a la pràctica les estratègies i els valors prosocials apresos.
- Dotar l'alumnat de competències socials perquè puguin actuar fent respectar els propis drets i respectant els drets dels altres.
- Incloure continguts i pràctica sobre els fonaments de la conducta de maltractament, creences i actituds sobre les relacions violentes tot incloent un enfocament de gènere; implicar l'alumnat a participar en els recursos i programes que treballen la violència de gènere en la comunitat i/o en projectes generats pel centre: cercles de qualitat, grups d'assessorament i formació; línies d'assessorament telefònic i *on-line*, etc.

El centre escolar també és un bon lloc per detectar l'alumnat en situacions de risc de maltractament o de maltractament efectiu directe o indirecte a la llar. Des del centre -juntament amb els serveis de protecció al menor i a la dona-, és possible dur a terme accions complementàries de suport i ajuda a la infància i a l'adolescència maltractada; programes per prevenir que entrin al cicle de la violència i es converteixin en perpetradors o víctimes quan siguin adults; exercint també accions de suport després d'una crisi familiar.

No volem acabar sense fer un breu resum del que hem exposat en aquest document: la prevenció de la violència de gènere requereix de diverses accions educatives orientades a modificar les actituds que l'origenen i mantenen i prevenir la seva repetició mitjançant programes de prevenció primària i secundària. De forma prioritària, les accions s'han d'orientar a la infància i a la joventut. Es tracta de posar en marxa programes que, de forma directa, tractin continguts específics de violència de gènere i de relacions igualitàries, així com de tècniques de resolució de conflictes alternatives a la utilització de la violència. Prevenir la violència contra la dona també requereix acceptar l'existència de la seva naturalesa intergeneracional i de l'experiència de violència i ampliar el centre d'interès, de la prevenció de la violència contra les dones a la prevenció de la violència envers la infància i la joventut.

Bibliografia

- AA VV. (2002), La violencia doméstica contra mujeres y niñas. Número monogràfic d'*Innocenti Digest*. Florència, Itàlia. UNICEF Fons de les Nacions Unides per a la infància, Centre d'investigacions *Innocenti*, núm. 6.
- Alberdi, I.; Matas, N.** (2002), *La violencia doméstica. Informe sobre los malos tratos a las mujeres en España*. Fundació La Caixa. Barcelona.
- Baldry, A.** (2003), "Bullying in schools and exposure to domestic violence". *Child Abuse and Neglect*, 27, 713-732.
- Bronfenbrenner, U.** (1986), "Ecology of the family as a context for human development research perspectives". *Developmental Psychology*, 22, 723-742.
- Bullock, K., Shorstein, S.** (1998), Improving medical care for victims of domestic violence. *Hospital Physicians*. 34(9), 42-58.
- Bullock, L.; McFarlane, J.** (1989), "The birth weight battering connection". *American Journal of Nursing*. 1153-1155.
- Candib, L.** (2000), "Primary violence prevention. Taking a deeper look". *The Journal of Family Practice*, vol. 49, núm. 10, 904-906.
- Cano, A.; Avery-Leaf, S.; Cascardi, M.; O'leary, K.D.** (1998), "Dating violence in two high school samples: discriminating variables". *Journal of Primary Prevention*, vol. 18, núm. 4. 431-446.
- Comisión para la investigación de malos tratos a mujeres.** Informe sobre violencia de género en las mujeres jóvenes 2005. [data d'accés vint-i-nou d'abril de 2006] URL disponible a: <http://www.malostratos.org/index.htm>
- Echeburúa, E.; Corral, P.** (1998), *Manual de violencia familiar*. Siglo XXI. Madrid.
- Eldleson, J.L.** (1999), "The overlap between children maltreatment and woman battering". *Violence Against Women*. 5, 134-154.
- Education Wife Assault Emotional Abuse Focus Group.** 1999. [data d'accés 2 de març de 2006] URL disponible a: <http://www.womanabuseprevention.com>
- Fantuzzo, J.; Boruch, R.; Beriam, A.; Atkins, M.; Marcus, S.** (1997), "Domestic violence and children: prevalence and risk in five major US cities". *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, vol. 36, núm. 1, 116-122.

- Farrington, D.P.** (1993), "Understanding and preventing bullying". A M. Tonry, ed. *Crime and Justice. A review of research*. The University Chicago Press. Chicago, London. 381-458.
- Follingstad, D.; Rutledge, L.L.; Berg, B.J.; Hause, E.S.; Polek, D.S.** (1990), "The role of emotional abuse in physical abusive relationships". *Journal of Family Violence*, vol. 5, núm. 2, 107-210.
- Fontanil, Y.; Ezama, E.; Fernández, R.; Gil, P.; Herrero, F.J.; Paz, D.** (2005), "Prevalencia del maltrato de pareja contra las mujeres". *Psicothema*, vol. 17, núm. 1, 90-95.
- Geffner, R.A.; Igelman, R.S.; Zellner, J.** (2003), "Children exposed to interparental violence: a need for additional research and validated treatment programs". *Journal of Emotional Abuse*, 3(1/2), 1-10.
- Gibb, B.; Abramson, L.Y.; Alloy, L.B.** (2004), "Emotional maltreatment from parents, verbal peer victimization, and cognitive vulnerability to depression". *Cognitive Therapy and Research*, vol. 28, núm. 1, 1-21.
- Hilker, K.A.; Murphy, M.A.; Kelley, M.L.** (2005), "Violence exposure, somatic complaints, and health care utilization in a pediatric sample". *Children's Health Care*, 34(1), 35-46.
- Hillard, P.J.** (1985), Physical abuse in pregnancy. *Obstetrics & Gynecology*, 66, 185-190. <http://www.aph.gov.au/LIBRARY/INTGUIDE/SP/ViolenceAgainstWomen.htm>
- Johns Hopkins School of Public Health** (2002), "Intimate-Partner Violence: The Need for Primary Prevention in the Community". *Annals of Internal Medicine*, vol. 136, núm.8, 637-640.
- Kovacs, K.; Tomison, A.M.** (2003), "An análisis of current Australian program initiatives for children exposed to domestic violence". *Australian Journal of Social Issues*. vol. 38, núm. 4, 513-539.
- Leander, K.** (2002), "Preventing men's violence against women". *Acta Psychiatrica Scandinava*, (Suplement 412), 15-19.
- Lichter, E.L. McCloskey, L.A.** (2004), "The effects of childhood exposure to marital violence on adolescent gender-role beliefs and dating violence". *Psychology of Women Quarterly*, 28, 344-357.
- Makepeace, J.M.** (1981), "Courtship violence among college students". *Family Relations*, núm. 30, 97-102.
- Mayer, L.; Liebschutz, J.** (1998), "Violence in the pregnant patient. Obstetric and behavioral interventions". *Obstet-Gynecol-Survey*, 53(100), 627-635.
- Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Instituto de la Mujer**, Las mujeres en España. Estadísticas violencia. [data d'accés vint-i-nou de juny de 2007] URL disponible a: http://www.mtas.es/mujer/mujeres/cifras/violencia/denuncias_tablas.htm
- Montero, A.** (2001), "Síndrome de Adaptación Paradójica a la Violencia Doméstica: una propuesta teórica". *Clinica y Salud*, 12(1):5-31.
- O'Hara, M.** (1994), "Child death in the context of domestic violence: implications for professional practice". A A. Mullender i R. Morley, eds. *Children living with domestic violence: putting men's abuse of women on the child care agenda*. Whiting and Birch. London.

Orte, C. (2005), 5: Expressió i educació emocional. Estratègies de resolució de conflictes des d'una perspectiva de gènere. Materials didàctics per prevenir la violència de gènere. Educació infantil; Educació primària; Educació secundària; Baxillerat i Cicles formatius. Institut Balear de la Dona. Conselleria d'Educació.

Orte, C. (2006), "El abuso verbal. Formación Médica Continuada en Atención Primaria". 13(10),574-586.

Orte, C.; March, M.X.; Ballester, L.; Ferrà, P. (1997-2000), *El maltrato e intimidación entre iguales 'bullying' en el medio educativo*. Ministerio de Educación y Ciencia. PB96-0192.

Orte, C.; March, M.X.; Ballester, L.; Touza, C. (2007), Results of a family competence program adapted for Spanish drug abusing parents (2005-06). Society for Prevention Research, 15th Annual Meeting. Washington, D.C.

Orte, C.; March, M.X.; Ballester, L.; Touza, C., Oliver, J.L.; Fernández, C.; Mestre, L.; Fernández, C. (2003-2006), Prevención del Consumo de Drogas en la Familia: Programa de Competencia Parental para Drogodependientes en Tratamiento. Ministerio de Educación y Ciencia. BSO2003-08717/ PSCE.

Orte, C.; Ballester, L.; Touza, C.; Ferrà, P.; March, M.X. (2000), Bullying and peer aggression in the Balearic Islands (Spain) Victimitzacion of Children and Youth: An International Conference. New Hampshire. Dirham.

Orte, C.; Ferrà, P.; Ballester, L.; March, M.X. (1999), Resultats de la investigació sobre 'bullying' a la comunitat autònoma de les Illes Balears. Mimeo.

Orte, C.; Touza, C.; Ballester, L.; Ferrà, P. (2002), Análisis de las diferencias de género en la victimización y agresión escolar. Congreso Interdisciplinario sobre Educación y Género. Málaga.

Orthner, D.; Jones-Sanpei, H.; Williamson, S. (2004), "The resilience and strengths of low income families". *Family Relations*, vol. 53, núm. 2, 159-167.

Osofsky, J. (2003), "Prevalence of children's exposure to domestic violence and child maltreatment: implications for prevention and intervention". *Clinical Child and Family Psychology Review*, vol. 6, núm. 3, 161-170.

Pérez, C., La violencia intrafamiliar y su incidencia en el desarrollo de niños y niñas Actas XIX Congreso Panamericano del Niño. 2004, octubre. [data d'accés tres de gener de 2006] URL disponible a: <http://www.iincpn.oas.org/>

Ratner, P.A. (1993), "The incidence of wife abuse and mental health status in abused wives in Edmonton, Alberta". *Canadian Journal of Public Health*, 84, 246-249.

Reitzel-Jaffee, D.; Wolfe, D. A. (2001), "Predictors of relationships abuse among young men". *Journal of Interpersonal Violence*, 16, 99-115.

Save the Children (2006), Atención a los niños y niñas víctimas de la violencia de género. Análisis de la atención a los hijos e hijas de mujeres víctimas de violencia de género en el sistema de protección a la mujer. Madrid.

Shumway, J.; O'Campo, P.; Gielen, A.; Witter, F.R.; Khouzami, A.N.; Blakemore, K.J. (1999), "Preterm labor, placental abruption, and premature rupture of membranes in relation to maternal violence or verbal abuse". *The Journal of Maternal-Fetal Medicine*, 8, 76-80.

Straus, M.; Gelles, R., eds. (1990), *Physical violence in American Families. Transaction*. New Brunswick, NJ.

Tomison, A.M. (2000), "Exploring family violence: links between child maltreatment and domestic violence". *Issues in Child Abuse Prevention*, núm.13, 1-23.

Tomison, A.M.; Poole, L. (2000), *Preventing child abuse and neglect: findings from an Australian audit of prevention programs*. Australian Institute of Family Studies. Melbourne, Vic.

Walsh, F. (2002), "A family resilience framework: innovative practice applications". *Family Relations*, 51, 130-137.

Wolf, K.A.; Foshee, V. (2003), "Family violence, anger expression styles, and adolescent dating violence". *Journal of Family Violence*, vol.18, núm. 6, 309-316.

-
- 1 Conferència impartida en el XX Seminari Interuniversitari de Pedagogia Social titulado, Educación Social e Igualdad de Género (25 a 27 de setembre de 2006).
 - 2 Preguntar directament s una bona forma d'obtenir informació. las cautelas necesarias en términos de la necesaria formación del profesional, los protocolos y procesos de detección, el nivel de coordinación intra e inter institucional y el seguimiento necesario, los argumentos a favor del cribado universal recomiendan llevarlo a cabo para preservar la salud (en pacientes sin historia de abuso), detectar el riesgo para reducir la prevalencia e identificar a las mujeres maltratadas en un ambiente de seguridad, confidencialidad y apoyo que favorezca el proceso de intervención.
 - 3 Education Wife Assault Emotional Abuse Focus Group. 1999. [fecha de acceso 2 de marzo de 2006] URL disponible en: <http://www.womanabuseprevention.com>
 - 4 Measuring violence against women: a review of the literature and statistics.(fecha de acceso 30 de junio de 2006), URL disponible en: <http://www.apf.gov.au/LIBRARY/INTGUIDE/SP/ViolenceAgainstWomen.htm>
 - 5 Concretamente la Ley Orgánica 1/2004 de 28 de diciembre, de Medidas de Protección Integral contra la Violencia de Género.
-

Carmen Orte Socías

Doctora en Ciències de l'Educació
 Universitat Illes Balears
 Departament de Pedagogia i Didàctiques
 Específiques
 Carretera de Valldemossa km 7.5
 07122 Palma, Mallorca
 carmen.orte@uib.es
 Teléfono: 971-173296
 Fax: 971-173190